

Onbekend maakt onbemind

Nehalennia van Zeeland en de onzichtbare vrouwen om haar heen.

Nederland is een godin rijk die zeer populair is geweest in de tijd van de Romeinen. Van haar zijn onlangs 370 altaren met inscripties en talloze beelden met naam en toenaam opgedoken... Vrijwel niemand in Nederland die haar kent en de omvang en draagwijdte van deze 'vangst' beseft. De vrouwen om haar heen bleven tot dusver onzichtbaar. Door naar de beeldtaal op de Nehalennia-altaren te kijken, komen zij opnieuw in beeld. De tijd is rijp voor een 21^e eeuwse vrouwvriendelijke invalshoek: die van de iconografie.¹

Waarom Nehalennia onbekend bleef

Zeeland is met zekerheid twee Nehalennia-tempels rijk, ooit te vinden bij Domburg en Colijnsplaat. Men vermoedt dat er bij Haamstede bij Westenschouwen op Schouwen-Duiveland nog een derde tempel gelegen heeft. Waarschijnlijk zijn er veel meer inmiddels verzonken tempels geweest en hebben ze zich tot zelfs in Engeland toe uitgestrekt.

De *eerste* tempel bevindt zich in de Romeinse tijd direct aan de kust bij Domburg op Walcheren. Daar lag vroeger een inham in de hoge duinenrij. Deze vormde een soort zeehaven voor de Romeinse vloot. Daar lag op een hoog duin te midden van een soort *bos* bij een *zoetwaterbron*, de tempel. Een storm in 1647 legde op het strand bij Domburg de fundamenten, omzoomd door boomstronken, bloot. Tegenwoordig liggen de fundamenten van de tempel ver in zee en zijn bedekt door zand en zeewater.

De *tweede* tempel ligt voor de kust bij het dorp Colijnsplaat op Noord-Beveland. Daar waar nu het water van de huidige Oosterschelde stroomt, lag een Romeins dorp met rivierhaven, genaamd Ganuenta; het dorp is met tempel al aan het einde van de 4^e eeuw na Chr. door de Schelde verzwolgen. Pas in 1971 vist een visserschip de eerste altaren op. Na deze vette vangst wordt er honderden keren gedoken. Men moet wachten op giertijd waarbij de sterke stroming het zand van de tempels wegspoelt. Vervolgens moet men 25 meter diep duiken om de fundamenten van de verzonken tempel terug te vinden.

De schenkers van alle 370 Nehalennia-altaren zijn allen mannen, zo blijkt uit de Latijnse inscripties op de altaren. Hierop heben zij zichzelf, altijd met naam en toenaam, laten vereeuwigen. Soms vermelden ze ook hun beroep, handelswaar en herkomst. Het zijn voornamelijk schippers, reders en kooplieden. De meesten zijn 'Engelandvaarders'. Hun vrouwen en kinderen blijven thuis en worden niet vermeld.

Nehalennia heeft om meerdere redenen de vaderlandse geschiedenisboeken niet gehaald. In de strijd tegen het water ging veel godinnenerfgoed verloren. Nehalennia moest letterlijk worden opgevist. Maar er is meer aan de hand. Toen de godin eenmaal boven water kwam, beschreven mannelijke archeologen de vaderlandse geschiedenis vanuit mannelijk perspectief. Ze onderzochten de namen van de mannelijke schenkers, hun handelswaar en hun routes. Zij stelden nauwkeurig vast of de schenker Romein, Kelt of Germaan was en langs welke land- en waterwegen hij de Romeinse legers aan de Rijn grens en in Noord-Engeland bevoorradde. Het conventionele 20^e eeuwse onderzoek richtte zich vanuit mannelijk perspectief op de *militaire en sociaal-economische* geschiedenis. De heren onderzoekers focusten zich op de Latijnse inscripties over de mannelijke schenkers en niet op de godin zelf.²

De beeldtaal van Nehalennia

Wanneer je Nehalennia vanuit vrouwelijk perspectief benadert, krijg je oog voor de *iconografie* van godin, voor haar *beeldtaal* op de altaren, die een diep-symbolische betekenis heeft. De Nehalennia-iconografie krijgt zelfs een internationale allure wanneer je deze plaatst in het kader van de alom bekende iconografie van de 'Moedergodin'. Dat is een heel verschil met de traditionele visie die 'moedergodinnen' louter van van lokaal en regionaal acht. In deze visie wordt het begrip 'moedergodin' volgens de conventie bewust geschreven met kleine letter. Deze 'locale' in de aarde gewortelde godinnen van eigen bodem worden van minder belang geacht dan de 'grote' Romeinse goden als Jupiter, Neptunus en Hercules. De Nehalennia-altaren tonen deze 'grote' goden als 'partners' van Nehalennia; zij komen veel voor in de zijpanelen en staan niet op de voorgrond.

De beeldtaal bewijst dat Nehalennia *drie* invloedssfere heeft. Zij is gezeten op een troon die is opgesteld op een platform. Boven haar hoofd is er het schelpvormige baldakijn. Dit zijn symbolen van de *bovenwereld*. In de aardse *middenwereld* bestiert zij de levengevende kracht van de natuur en de vruchtbaarheid. Hiertoe dienen tal van vegetatie-symbolen. Altijd heeft zij in haar linkerhand een mand met vruchten. In haar rechterhand kan zij een bosje tarwehalmen, groenten of ook een lange stuurriem of helmstok vasthouden. Zij is de stuurvrouw die het schip veilig over de wateren brengt. Voor de *onderwereld* zijn er weer andere symbolen. Bij haar linkervoet staat vrijwel altijd een grote mand met appels, mogelijk granaatappels, de vruchten van de onderwereld. Aan haar rechervoet zit haar trouwe begeleider: de hond die vaak naar haar opkijkt. Samen met dit dier begeleidt zij de zielen van de overledenen over de wateren van het hiernamaals naar de andere wereld. Zij baart ze in een nieuw leven en toont zich hiermee een echte Moeder die zich, ook in een leven na de dood, over haar kinderen ontfermt.

Nehalennia komt op twee altaarstenen in *drievoud* voor. Hierin toont zij grote overeenkomst met altaarstenen van drie Moedergodinnen uit Duitsland. Zij komen voor op maar liefst 850 altaarstenen. Ze worden in Duitsland de 'Matronen' genoemd. Er ligt een duidelijke relatie tussen drievoudige Nehalennia of de drie Nehalennia's uit Zeeland en de 'Drie Dames uit Duitsland'.

Op de Matronenaltaren zie je in het midden een *jonge meisje* of de *Maagd* zitten met losse haren die in een scheiding vallen: zij staat voor de aarde of de middenwereld. Links van haar zit haar *Moeder* met een grote ballonvormige hoed: zij staat voor de zon of de bovenwereld. Rechts van haar zit haar *Grootmoeder*, die staat voor de maan of de onderwereld.

Wat betekent deze drievoudigheid? Als eerste symboliseren de godinnen de verbinding tussen de boven- midden- en onderwereld, tussen zon, aarde en maan. Als tweede kan de drievoudigheid ook duiden op het wisselen van de aardse seizoenen in de lente, zomer, winter-nieuwe lente. Altijd symboliseren de drie godinnen de relatie tussen scheppen-behouden-transformeren.

Nehalennia en 'De Drie Dames uit Duitsland'

Het is nuttig 'De Drie Dames uit Duitsland' met Nehalennia te verbinden want het zijn allen *Moedergodinnen*. Nehalennia komt hierdoor in ruimer perspectief te staan; zij groeit boven het lokale en regionale Zeeuwse kader uit. In driehoek van de Duitse steden Keulen, Bonn en Trier met de Duitse Eifel in het hart van deze driehoek, zijn, zoals gezegd, 850 altaren gevonden gewijd aan de hier zo populaire Matronen. Tien procent daarvan is – in tegenstelling tot de situatie in Zeeland – geschonken door een vrouw.³ Een derde van de Matronenaltaren draagt de namen van zelfstandige vrouwen, echtparen en grootfamilies.⁴ Dit ligt bij Nehalennia anders; op haar altaren tref je alleen de namen van mannelijke schenkers aan. Aan Moedergodinnen buiten Zeeland zijn dus wel degelijk door vrouwen kostbare altaren geofferd.

Wie zijn de Matronen? Zij zijn aanvankelijk clanmoeders van hun eigen grootfamilies. Ze worden later vergoddelijkt tot godinnen. Men vond op de inscripties wel 100 ere- of bijnamen die te maken hebben met plaatselijke clannamen. In die clannamen is er een duidelijke verwevenheid met de natuur te vinden: de namen die te maken hebben met het *water*, de *boom* en de *koe* komen het meest voor. Onderzoek in Duitsland bij opgegraven Matronencentra wijst onomstotelijk uit dat de oudste Matronen-heiligdommen *boomheiligdommen* zijn die vaak liggen naast stromend of stilstaand water. Ook de beeldtaal op de altaren waarop veel bomen en takken voorkomen, bewijst

dit. Op de Matronen-altaren staan offerdienaressen en dienaren vaak met manden vol vruchten voor *boomheiligdommen*. Deze openlucht-heiligdommen worden pas later in de Romeinse tijd omgebouwd tot stenen tempels met muren eromheen. Pas dan worden tal van wijaltaren geofferd. De Matronen zijn dus duidelijk van *voor-Romeinse* origine.

Vruchtbaar voor mijn onderzoek bleek Nehalennia te benaderen vanuit de invalshoek van de *'Moedergodin'*, hier met opzet geschreven met hoofdletter. Traditioneel wordt een 'moedergodin' gezien als vrouw met louter moederlijke eigenschappen; als een van de vele onbetekenende *moedergodinnen* van het eenvoudige volk, die zich vooral manifesteren op lokaal en regionaal niveau. Men omschrijft ze vaak wat laatdunkend als 'vruchtbaarheidsgodinnen'. Maar Nehalennia en haar soortgenoten zijn meer dan dat. Voor mij is een godin een *Moedergodin* als zij in haar iconografie *drie* invloedssferen toont en regeert over de boven, midden- en onderwereld. Een Moedergodin is als een boom van leven of stamboom: haar kruin reikt tot in de hemelen, de stam vertegenwoordigt de aarde en de vertakkingen van het wortelstelsel voeren naar de vreedzame en lichte onderwereld.

In Duitsland wordt veel onderzoek gedaan naar de 'Duitse' Matronen. Katalyserend werkte een Matronen-congres in 1987. Men onderzocht de internationale verspreiding van 'moedergodinnen', al zag het merendeel van de onderzoekers in 1987 ze toen nog als 'godinnen met louter moederlijke eigenschappen'.⁵ Op basis hiervan kon ik de beperkte traditionele visie op de 'moedergodin' los te laten en de 'Moedergodin' in een ruimer internationaal kader te plaatsen.

In 1987 is door talloze Duitse onderzoekers de verspreiding van de diverse 'moedergodinnen' uitgebreid in kaart gebracht. In de congresbundel worden 220 'moedergodinnen' in allerlei soorten en maten op systematische wijze geordend. Ze worden mét kind, zonder kind, mét vruchten op schoot, mét hoornen van overvloed, mét en zonder hond en mét en zonder bijschrift, op degelijk-Duitse wijze keurig in categoriën ingedeeld. Vervolgens worden ze in lange lijsten geordend en daarna in kaart gebracht.⁶ Ze blijken in het Noordwesten van het Romeinse rijk – het gebied dat door de Duitse onderzoekers onder de loep genomen was – uitgebreid voor te komen in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Én nog iets: ook Nehalennia komt op de lijsten en kaarten voor, ze wordt door de Duitse onderzoekers tot de categorie der 'moedergodinnen' gerekend. Waarom catalogiseert men in Duitsland in 1987 Nehalennia als 'moedergodin'? Wel, zij heeft vruchten op haar schoot, is er enkel- en drievoudig, toont de hoorns des overvloeds en houdt de hond aan haar voeten.

Uit dit gebundelde onderzoek blijkt dat de gewoonte de enkele en drievoudige Moedergodin voor haar goede gaven in een altaar te danken, in Italië is ontstaan.⁷ Vandaaruit is deze traditie naar Zuid-Frankrijk en later naar de Nederlanden, Duitsland en Engeland gekomen. Moedergodinnen zijn dus eerder van Keltische⁸ dan van Germaanse origine, dit terwijl in Duitsland de Matronen worden beschouwd als zijnde van Germaanse origine.⁹ En ook in Nederland wordt Nehalennia veelal als godin van Germaanse komaf beschouwd.¹⁰ Dit komt mede door haar naam die uit Germaanse woorden is samengesteld (van 'neha' of *nabij* en 'lenne' of *water*; dus 'zij die bij het water woont'). Echter: Moedergodinnen en dus ook Nehalennia zijn volgens de interpretatio moderna van *voor-Keltogermaanse* origine.¹¹ Volgens een enkele onderzoeker zijn ere- of bijnamen van de Matronen van de tijd vóór de Kelten, Romeinen en Germanen.¹² Namen én de symbooltaal en iconografie stammen uit de tijd van de vroege tuin- en landbouwsters.¹³ Het zijn de vrouwen die de eerste tuinen en akkers ontwikkelen. Zij doen dat in grootfamilie- en clanverband in Duitsland. En naar alle waarschijnlijkheid ook in Zeeland.

Onder de symbolen op de altaren komen de volgende symbolen veelvuldig voor: *de boom van leven*, de vruchten van de *boom van leven*, de hoorn van overvloed gevuld met vruchten van de *boom van leven* en tot slot de slang die zich wentelt rond de *boom van leven*. Dit geldt zowel voor de Nehalennia-altaren uit Zeeland¹⁴ als voor de Matronen-altaren uit Duitsland.¹⁵ Deze symboliek duidt op een *paradijselijke situatie van overvloed* waarvoor de godinnen zorgen. De oude mens ervaart een grote verbinding met de natuur. Vandaar dat deze mensen heilige plaatsen of krachtplaatsen in de openlucht inrichten als plekken van samenkomst.

Voorafgaand aan de Romeinse periode worden Moedergodinnen in de openlucht vereerd in de vorm van een boom of een houten beeld gemaakt uit een heilige boom. Je vindt de heiligdommen in de buurt van uit de aarde opwellende bronnen, snel stromende rivieren maar ook bij stilstaand water in de buurt van moerassen. Met name wateren die uit de aarde opwellen, zoals bronnen en onderaardse rivieren in grotten, worden als zeer heilzaam en vruchtbaar ervaren. In de beleving van de ouden wellen zij rechtstreeks uit de heilige onderaardse wereld, de onderwereld op, daar waar de zielen van de overledenen verblijven.

De onzichtbare vrouwen rond Nehalennia worden zichtbaar

Er zijn meerdere groepen vrouwen rond Nehalennia te onderscheiden. Als eerste is er, op een enkel zijpaneel uit de Romeinse tijd, de *offeraarster*. (1) Zij schenkt – terwijl zij gehuld gaat in ceremoniële en sacrale kleding – een bloemslinger of vruchten. Als tweede de *gewone vrouw* die een offer in natura naar de tempel brengt in de vorm van vruchten, een bosje groenten of graanhalmen. (2) Als derde de *vrouw die een klein terracotta-beeldje van de Moedergodin offert*; hiervan zijn in Ganuenta vijf exemplaren teruggevonden. (3) Als vierde de *priesteres* die de boodschappen van de godin als een soort profetes of orakel naar de mensen brengt. (4)

1. De offeraarster

Twee keer komen er op de zijpanelen van twee verschillende Nehalennia-altaren naast de talloze offeraars, enkele *offeraarsters* in beeld. De dames zijn te herkennen aan hun lange gewaad dat tot op de enkels valt, dit terwijl de heren vaak toga's dragen tot op de knie. Opnieuw zijn de heren in de

meerderheid. Een offeraarster offert een mand met fruit en een andere een bloemslinger, een geliefde offergave van met name vrouwen. Deze twee dames bewijzen dat er in een officiële setting, mogelijk een processie tijdens een zomers oogstfeest, door vrouwen geofferd is aan de godin. Op het beroemde Vettius-altaar van de drie Matronen uit Bonn dragen prachtig geklede vrouwelijke offeraars, afgebeeld op de panelen aan de twee zijkanten, manden met appels. Op een ander Matronen-altaar komen zeven offeraarsters in beeld die in processie onder andere manden met appels dragen om hun voormoeders, de Matronen, hiermee eren. Het lijkt erop dat er in een vrouwenprocessie geofferd is rond de oogsttijd, mogelijk rond een oogstfeest aan het eind van de zomer.

2. De gewone vrouwen met offers in natura

Het is bekend dat vrouwen bij tempels producten in natura offeren. Hoe komen ze daaraan? Wel, dat verbouwen ze zelf. Die band van vrouwen met de plantenwereld is oeroud. In de IJstijd verzamelen vrouwen voedsel en sprokkelen wel 80 tot 90 % van het dagelijks menu bijeen.¹⁶ Dit onlokt een enkeling de uitspraak dat men beter kan spreken van verzamelaarsters-jagers-cultuur in plaats van andersom. Na de IJstijd ontwikkelen vrouwen bij de overgang van jagen en voedselverzamelen naar landbouw de eerste tuinen en kleine akkers.¹⁷ Daarom zijn het van oudsher de vrouwen die zich met tuin-, landbouw en veeteelt bezig houden; de mannen jagen en vissen of drijven handel, ook in Romeins Zeeland. De zeeschepen moeten worden voorzien van levensmiddelen, zoals graan, gedroogd vlees en vruchten. Die bevoorrading wordt door het achterland verzorgd.

De Romeinse legers aan de Rijn grens en ook in Noord-Engeland hebben graan nodig. Er zijn bewijzen dat in Zeeland vanaf de 1^e eeuw na Chr. een nieuw hoogwaardiger cultuurtarwe geogst is. Daarom is dit nieuwe type waarschijnlijk ook trots op de altaren afgebeeld. Soms houdt Nehalennia een bosje van graanhalmen of tarwe in haar rechterhand naast een mand met vruchten in haar linkerhand. Vrouwenwerk!

Broodoffers. De Nehalennia-altaren hebben een platte bovenkant waarop gebeeldhouwde stenen offergaven liggen, die eeuwig meegaan en niet vergaan. Bovenop liggen appels en peren. Een keer zie je een halve zon met grote uitgaande stralen, een broodoffer. Ook worden botten van offerdieren afgebeeld; door hun vorm in brood te bakken voorkwam men dat de dieren lijfelijk moesten worden gedood. Brood in deze vorm wordt nog altijd ten Noorden van Amsterdam als ‘Duivekater’ gebakken. Waarschijnlijk hebben de vrouwen voor Nehalennia, net als overal elders, sacrale broden gebakken in bepaalde bakvormen. Daarna nuttigden zij hun baksels gezamenlijk tijdens een sacrale maaltijd en werden zo één met de godin. En zelfgemaakt broodoffer is – gezien de bakvormen die overal gevonden zijn – internationaal gezien een geliefd en goedkoop vrouwenoffer.¹⁸

3. Vrouwen offeren kleine offerbeeldjes

In Ganuenta zijn naast 330 (delen van) altaren ook vijf kleine terracotta beeldjes of statuetten boven water gekomen. Het offeren van een kleine statuette is veel en veel goedkoper dan het schenken van een grote altaarsteen. Vaak zijn de beeldjes vervaardigd in ateliers bij tempels. Er is geschat dat alleen al de ateliers in Centraal Gallië en Duitsland tussen de 500.000 en 1 miljoen beeldjes hebben gefabriceerd in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling.¹⁹ Een Matronen-onderzoeker in Duitsland stelde dat minstens 50 % uit godinnen met moederlijke- of vruchtbaarheidseigenschappen bestaat. Deze schatting lijkt binnen de internationale context met de grote meerderheid aan lokale vrouwelijke godheden en aan hun geofferde kunst, aan de magere kant.²⁰

In Duitsland is bij 1000 beeldjes onderzoek gedaan op welke plekken de kleine vrouwenbeeldjes zijn teruggevonden; van 70 % heeft men de vindplaats kunnen achterhalen. Zo'n 33,5 % is teruggevonden in tempels of onderaardse opslagruimten van tempels; 15,7 % in huizen en 14,9 % in graven.²¹

Voor Nederland is vastgesteld dat onder de kleine terracotta-beeldjes en altaarstukken de vrouwelijke godheden in de meerderheid zijn.²² Het is hier dat de onzichtbare vrouwen naar voren komen, in grote getalen. Vrouwen hebben een band met hun 'locale' godinnen, zoeken hun steun en hebben aan hen geofferd.

4. De tempels en het tempelpersoneel

In Duitsland is teruggevonden wat de zee in Nederland nam. Op zijn minst tien omvangrijke Matronencentra zijn hier opgegraven. Het Matronenheilgdom op de top van de berg de Addig in de Duitse Eifel ligt in een oud bos; de berg wordt door drie beken omstroomd. Het is het sacrale centrum van de Keltische clan der Vacalli of koeherders die in het gebied eromheen woont. In dit grote heiligdom, dat het 'Pompeï van de Eifel' wordt genoemd, verschijnt als eerste een grote hof met de heilige boom. Later bouwt men er in de Romeinse tijd een ommegegangstempel voor de drie Matronen; in de tempel moet een groter cultusbeeld gestaan hebben. Ook is er een gezamenlijke opslagruimte voor het graan. Tot slot is er een verzamelhuis voor clan. Men houdt er processies in de overdekte wandelallee die het complex omgeeft, zodat bij slecht weer de processie door kan gaan. Ook worden er gezamenlijke maaltijden gehouden nadat er geofferd is. Er zijn banken gevonden en podia die erop duiden dat de verzamelhallen ook een theaterfunctie hadden. Mogelijk hebben er ook incubatierituelen plaats gevonden. Men genas er via dromen of kreeg via visionaire dromen, aanwijzingen voor bepaalde problemen. Het is zeer aannemelijk dat in deze centra waar vanoudsher later vergoddelijkte de clanmoeders in ceremoniële kleding worden vereerd, ook hun vrouwelijk nageslacht dienst doet. De dames dragen op de altaren dezelfde ceremoniële kleding als hun vergoddelijke Matronen-voormoeders. Deze dames zijn meer dan louter echtgenotes van de heren offeraars. Sommigen staan met hun hoge ronde hoed alleen afgebeeld terwijl ze offeren. Het kunnen daarom priesteressen zijn.²³

Het profeteren en sjamaniseren. Van de 834 Matroneninscripties op wijstenen zijn er 116 teruggevonden die een *openbaringsinscriptie* bevatten.²⁴ De stenen zijn door de schenk(st)ers geschonken nadat de godinnen zich openbaarden in een visioen of in een droom. Dit duidt op rechtstreeks contact tussen de godinnen en hun aanhang.²⁵ Ook op de 370 teruggevonden wijstenen van Nehalennia zijn drie *openbaringsinscripties* gevonden.²⁶ Van twaalf vroeg-Germaanse godinnen zijn altaren teruggevonden die gestaan hebben in heiligdommen in de openlucht. Jan de Vries en Kees Samplonius gaan ervan uit dat bij al deze twaalf godinnen van Hollandse bodem ge-orakeld is.²⁷ Profeteren en orakelen is van oudsher een specialisme van vrouwen, van 'wijze vrouwen'.²⁸ Vast staat dat zowel de Kelten, de Romeinen als de Germanen respect hadden voor de voorspellende en genezende gaven van wijze vrouwen. Hun

invloed was groot want met hun schouwende vermogens hielpen zij de mensen en genazen ze. Ook in de tempels van Nehalennia in haar aspect van godin van de onderwereld moet door priesteressen die haar representeren, georakeld zijn: het is een nieuw en voor mij onverwacht aspect dat mét Nehalennia weer eindelijk boven water komt. Wij hebben de Pythia's van eigen bodem teruggevonden.

Dr. Annine van der Meer, februari 2016, herbewerking september 2016.

Dr Annine E. G. van der Meer is godsdiensthistoricus, theoloog en symbooldeskundige. Zij schreef een aantal gezaghebbende boeken over vergeten vrouwen uit de vrouwengeschiedenis, www.anninevandermeer.nl
Annine is oprichtster en voorzitter van Academie PanSophia, school van Wijsheid in de 21^e eeuw.
www.academiepan sophia.nl

¹ Annine van der Meer, *Nieuw Licht op Nehalennia, Over een Zeeuwse Moedergodin uit de vaderlandse geschiedenis*, Den Haag, 2015. Annine van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland. De Matronen en Nehalennia, Moedergodinnen uit de vaderlandse geschiedenis*, Den Haag, 2015. De gegevens in dit artikel komen uit beide boeken.

² Van der Meer, *Nieuw Licht op Nehalennia*, h 2 'Nehalennia in de vaderlandse geschiedschrijving'.

³ *De Drie Dames uit Duitsland*, p. 102 n 10 met verw. naar Frank Biller; Harald von Petrikovits, 'Matronen und verwandte Gottheiten. Zusammenfassende Bemerkungen', in: Gerhard Bauchhenss und Günter Neumann (red.), *Kolloquium Matronen und verwandte Gottheiten*. Ergebnisse eines Kolloquiums veranstaltet von der Göttinger Akademiekommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas, Keulen, 1987, p. 241-254, 254.

⁴ *De Drie Dames uit Duitsland*, 26.

⁵ Gerhard Bauchhenss und Günter Neumann (red.), *Kolloquium Matronen und verwandte Gottheiten*. Ergebnisse eines Kolloquiums veranstaltet von der Göttinger Akademiekommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas, Keulen, 1987.

⁶ Zie congresbundel *Kolloquium Matronen und verwandte Gottheiten* met bijdragen van Christoph B. Rüger, Heinz Günther Horn en met name Günther Schauerte die aan het eind van zijn artikel in de 'Anhang' van 220 beelden lange inventarislijsten geeft in tal van categorieën, zie p. 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102.

⁷ Rüger, 'Beobachtungen zu den epigraphischen Belegen der Muttergottheiten', *Kolloquium*, p. 22; Schauerte, 'Darstellungen mütterlichen Gottheiten in den römischen Nordwestprovinzen', *Kolloquium*, p. 56, 92.

⁸ Karl Horst Schmidt, 'Keltische Matronennamen', *Kolloquium*, p. 133-154, 149 concludeert op grond van vroege aanwezigheid van Matronenaltaren in Italië en Zuid-Gallië dat de Matronencultus dus geen Germaanse maar een Gallische en Keltische origine heeft.

⁹ *De Drie Dames uit Duitsland*, p. 13-14.

¹⁰ *Nieuw licht op Nehalennia*, p. 42-43, 143-145; uitzonderingen zijn Jona Lendering, Wim Bons en Kees Samplonius.

¹¹ *De Drie Dames uit Duitsland*, p. 13-14 en 113 n 17 met verw. naar Kees Samplonius, 'From Veleda to Völva, Aspects of Female Divinity on Germanic Europe', in: Anneke B. Mulder-Bakker (red.), *Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Motherhood in the Middle Ages*, Routledge, 1995, p. 85, Samplonius stelt dat de moderne wetenschap uitgaat van een voor-Keltogermaanse oorsprong van de Matronen en Nehalennia. Aanhangers van de nieuwe visie, de 'interpretatio moderna' zijn Jona Lendering (Nehalennia-boek, 43), Wim Bonis en Kees Samplonius, *Nieuw licht op Nehalennia*, p. 42, 143-145.

¹² *De Drie Dames*, 20 n 44 met verw. naar Wolfgang Spickermann die Theo Venneman als bron noemt.

¹³ *Nieuw licht op Nehalennia*, h 3 46-51 over de Balkanroute van vroege landbouwers; *De Drie Dames*, 34-36 over de Balkanroute.

¹⁴ *Nieuw licht op Nehalennia*, p. 61 afb 19 en p. 93 afb 31 met 2 vb van bomen en hoorns van overvloed met slangen; *De Drie Dames*, p. 94 n 23.

¹⁵ *De Drie Dames*, p. 94 n 23; *De Drie Dames*, p. 97 n 36.

¹⁶ Stephen Taylor, *The Fall, The Insanity of The Ego in Human History and The Dawning of A New Era*, Winchester, New York, 2005, p. 29 n 3 met verw. voor recente cijfers naar Lenski (1995) en Lee en DeVore (1968).

¹⁷ *De Drie Dames*, p. 34-36; zie mijn boeken *Venus is geen Vamp. Het vrouwbeeld in 35.000 jaar Venuskunst*, Den Haag, 2009, deel 1 h 5 en *The Language of MA. The evolution of the female image in 40,000 years of global Venus Art* deel 1 h 5.

¹⁸ Zie mijn boek *Van Venus tot Madonna. Een verborgen geschiedenis*, Den Haag, 2006, 2015 (derde dr.) in register onder 'bakken van koeken en cakes als internationaal verspreide vrouwen-rite' en 'koeken bakken voor de Koningin van de Hemel in Israel', p. 430, 438.

¹⁹ Schauerte, 'Darstellungen mütterlichen Gottheiten in den römischen Nordwestprovinzen', *Kolloquium*, p. 88.

²⁰ Schauerte, 'Darstellungen mütterlichen Gottheiten in den römischen Nordwestprovinzen', *Kolloquium*, p. 88.

²¹ Schauerte, 'Darstellungen mütterlichen Gottheiten in den römischen Nordwestprovinzen', *Kolloquium*, p. 90.

²² *Nieuw licht op Nehalennia*, p. 42 n 37 met verw. naar Georgette van Boekel, *Romeinse terracotta's*, Museumstukken VI, Vereniging van Vrienden van het Museum Kan, Nijmegen, 1996, p. 14-20 en 'Moedergodinnen en Venus', Romeinse terracottabeeldjes in Noord-West Europa, *Westerheem*, AWN XXXV no 1, fe 1986, p. 14-27.

²³ *De Drie Dames*, p. 102-104.

²⁴ *De Drie Dames*, p. 108 n 81 met verw. naar Wolfgang Spickermann, 'Die Matronenkulte in der südlichen Germania Inferior', *Società indigene e cultura grecoromana. Atti del Convegno Internazionale Trento*, 7-8 Guigno 2007, Rome 2010, p. 213-235, 228 n 75.

²⁵ Wolfgang Spickermann, 'Die Matronenkulte in der südlichen Germania Inferior', p. 228 n 74, 229.

²⁶ *De Drie Dames*, p. 109-111 voor drie vb: nrs 43, 44 en 45.

²⁷ *De Drie dames*, p. 111 n 95 met verw. naar Jan de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, 2^e dr., Berlijn, 1957, vol 2, 391 en n 96 met verw. naar Kees Samplonius, 'From Veleda to Völva, Aspects of Female Divination on Germanic Europe', in: Anneke B. Mulder-Bakker (red.), *Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Motherhood in the Middle Ages*, Routledge, 1995, p. 69-99, 86.

²⁸ Zie mijn boeken *Van Venus tot Madonna*, 2015 in register 'orakel' en 'sjamaniseren'; zie *Venus is geen Vamp* en *The Language of MA the primal Mother* in register onder dezelfde lemma's.